

مقاله پژوهشی: سناریوهای بیداری اسلامی در ترکیه (بر اساس مطلوبیت‌های جمهوری اسلامی ایران)

محمدباقر خرمشاد^۱، محمدعلی رحمانی^۲

پذیرش مقاله: ۹۹/۰۴/۳۰

دریافت مقاله: ۹۹/۰۲/۳۱

چکیده

ترکیه یکی از مهم‌ترین کشورهای اسلامی در منطقه غرب آسیا است که با وجود قریب به یک‌صد سال اسلام‌ستیزی فراگیر از سوی نظام لائیک حاکم بر آن کشور، بیداری اسلامی در آن کشور به وقوع پیوسته و اسلام‌خواهی و بازگشت به ارزش‌های اسلامی به یکی از مهم‌ترین مطالبه‌های مردم ترکیه بدل شده است و اکنون بیش از ۱۵ سال است که اسلام‌گرایان به‌طور مستمر حاکمیت این کشور را با آرای بالای مردمی در دست گرفته‌اند؛ باین‌حال گمانه‌زنی‌های مختلفی پیرامون آینده بیداری اسلامی در این کشور وجود دارد. این تحقیق باهدف بررسی آینده بیداری اسلامی در ترکیه و سناریوهای پیش رو انجام شده است. نوع این تحقیق، توسعه‌ای - کاربردی بوده و با روش آمیخته (کمی و کیفی) و به‌صورت موردی - زمینه‌ای با رویکرد آینده‌پژوهی انجام شده است. در مبحث آینده‌پژوهی، محقق با استفاده از تکنیک روند نگاری و سناریونویسی به پیش‌بینی آینده‌های ممکن، محتمل و مطلوب پرداخته است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که در ۱۰ سال آینده، پنج سناریو پیش روی بیداری اسلامی در ترکیه قرار دارد که عبارت‌اند از: اسلام‌گرایی اردوغانی مستقر، اسلام‌گرایی اردوغانی شکننده، انزوای اسلام‌گرایی، بیداری اسلامی زیر سایه و باز طلوع بیداری اسلامی. همچنین دو سناریوی بیداری اسلامی ضعیف و بیداری اسلامی شکننده به‌عنوان سناریوهای شگفتی‌ساز احصاء گردیدند.

واژگان کلیدی: ترکیه، بیداری اسلامی، آینده‌پژوهی، اسلام‌گرایی

۱ - استاد علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی

۲ - دانشجوی دکتری علوم دفاعی راهبردی، دانشگاه عالی دفاع ملی، (نویسنده مسئول)،

مقدمه

کشور ترکیه از جمله کشورهایی است که اندیشه بازگشت به اسلام از همان روزهای نخست حاکمیت لائیک‌ها بر این کشور وجود داشته و به‌رغم سرکوب‌های شدید نظام حاکم، نه‌تنها اندیشه و تفکر فوق از بین نرفته، بلکه با وقوع انقلاب اسلامی در ایران تقویت شده و با قدرت‌یابی احزاب اسلام‌گرا از قبیل حزب رفاه، فضیلت و عدالت و توسعه و رأی‌آوری آن‌ها در انتخابات پارلمانی و ریاست جمهوری و قرار گرفتن در رأس حاکمیت دولت ترکیه، وارد مرحله جدیدی شده است.

با این وجود، به دلیل پیچیدگی‌های خاص کشور ترکیه، آینده بیداری اسلامی در این کشور به‌درستی معلوم نیست. آیا ترک‌ها به سمت اسلام سکولار خواهند رفت؟ و یا اسلام افراطی (سلفی) و یا اسلام انقلابی (متأثر از انقلاب اسلامی) را انتخاب خواهند کرد؟ پاسخ به این سؤال و سؤالاتی از این قبیل نیازمند شناسایی دقیق و همه‌جانبه بازیگران، روندها، عوامل کلیدی، نقاط ضعف، قوت، تهدید و فرصت بیداری اسلامی است تا به واسطه آن بتوان آینده بیداری اسلامی در آن کشور را در قالب سناریوهای ممکن، محتمل و مطلوب پیش‌بینی کرد و با اتخاذ راهبردهای مناسب، در راستای حفظ منافع جمهوری اسلامی ایران برای هرگونه اتفاقی در کشور همسایه آماده بود و از غفلت راهبردی در این زمینه جلوگیری کرد.

به این ترتیب مسئله این تحقیق، پژوهش در زمینه آینده بیداری اسلامی در ترکیه و تعیین سناریوهای ممکن، محتمل و مطلوب بیداری اسلامی در این کشور و درنهایت، تدوین راهبردهای لازم در این زمینه است.

اهمیت این تحقیق در این است که با انجام این تحقیق، شناخت بیشتری از جریان‌ات و گروه‌های سیاسی اسلام‌گرای فعال در ترکیه حاصل شده و در پرتو آن می‌توان ارزیابی بهتری از افق و چشم‌انداز آینده بیداری اسلامی در این کشور مهم و تأثیرگذار در منطقه را پیش‌بینی کرده و تحولات آینده اسلام‌خواهی در این کشور را بهتر درک و فهم نمود.

از سوی دیگر، عدم انجام این تحقیق موجب غافلگیری راهبردی در برنامه‌ریزی آینده روابط دو کشور و فقدان آمادگی‌های لازم برای مواجهه جمهوری اسلامی ایران با حوادث و رویدادهای منطقه و تغییر و یا اصلاح سیاست‌ها و راهبردهای جمهوری اسلامی ایران در حوزه بیداری اسلامی در ترکیه خواهد شد.

هدف اصلی این تحقیق، دستیابی به سناریوهای پیش روی بیداری اسلامی بر اساس مطلوبیت های جمهوری اسلامی ایران در ترکیه است. بر این اساس، سؤال اصلی تحقیق حاضر این است که چه سناریوهایی پیش روی بیداری اسلامی بر اساس مطلوبیت های جمهوری اسلامی ایران در ترکیه قرار دارد؟ و از طریق چه راهبردهایی می توان این تحولات را مدیریت کرد؟

مبانی نظری

- پیشینه شناسی:

در ارتباط با مقوله اسلام خواهی و اسلام گرایی در ترکیه، مطالعات زیادی صورت گرفته است لکن اکثر مطالعات انجام شده راجع به اسلام سیاسی و فعالیت اسلام گرایان در قالب احزاب سیاسی بوده است و در حوزه «بیداری اسلامی» و «آینده پژوهی» مطالعه مبسوطی صورت پذیرفته است. مستندات مطالعه شده در این زمینه را می توان به دودسته تقسیم نمود:

دسته اول پژوهش هایی هستند که به صورت کلی به موضوع بیداری اسلامی در منطقه غرب آسیا پرداخته و از منظر دفاعی - امنیتی آن را مورد بررسی و کاوش قرار داده اند؛ مانند رساله دکتری آقای رضا سعید محمدی که در سال ۱۳۹۰ در دانشگاه عالی دفاع ملی با عنوان «تأثیر بیداری اسلامی بر انسجام اسلامی و امنیت جمهوری اسلامی ایران» انجام شده و در بخش نتیجه گیری آن آورده است که بیداری اسلامی می تواند زمینه انسجام و همگرایی ملل مسلمان را فراهم نموده و از این رهگذر اقتدار و امنیت جمهوری اسلامی ایران را فزونی بخشد.

همین طور تحقیق دیگری در سال ۱۳۹۲ در دانشگاه عالی دفاع ملی در قالب رساله دکتری توسط آقای ایوب پور قیومی با عنوان «راهبردهای تحقق خاورمیانه اسلامی، با تأکید بر بیداری اسلامی» انجام شده و در نهایت، محقق به این نتیجه رسیده است که با گسترش بیداری اسلامی و افزایش عمق راهبردی (استراتژیک) جمهوری اسلامی ایران در منطقه، می توان امیدوار بود که خاورمیانه اسلامی در منطقه شکل گرفته و اقدامات دشمنان برای ایجاد خاورمیانه بزرگ که متفاوت با اندیشه انقلاب اسلامی است خنثی گردد.

همچنین تحقیق دیگری در قالب مطالعه گروهی دانشجویان دوره بیستم دفاع ملی دانشگاه عالی دفاع ملی در سال ۱۳۹۴ با عنوان «تأثیر فرصت ها و تهدیدات ناشی از بیداری اسلامی بر سیاست های دفاعی - امنیتی جمهوری اسلامی ایران» انجام شده و در بخش نتیجه گیری آن آورده است که با بهره گیری از فرصت های ناشی از بیداری اسلامی، وزن ژئوپلیتیکی و عمق بخشی

خارجی جمهوری اسلامی افزایش یافته و زمینه وحدت امت اسلامی و شکل‌گیری ارتش اسلام (هسته‌های مقاومت) فراهم می‌گردد و مکمل دفاعی - امنیتی در فراتر از مرز جغرافیایی به وجود می‌آید. این تحقیق، تهدیدات ناشی از انحراف بیداری اسلامی را روی کار آمدن افراد وابسته و دست‌نشانده و انعقاد پیمان‌های دفاعی - امنیتی غرب‌گرا در منطقه، اسلام‌هراسی و ایران‌هراسی برشمرده است.

همچنین تحقیق دیگری در قالب رساله دکتری توسط آقای شهاب شریفی در سال ۱۳۹۵ در دانشگاه عالی دفاع ملی با عنوان «تدوین راهبردهای دفاعی امنیتی جمهوری اسلامی ایران در منطقه آسیای جنوب غربی با رویکرد جبهه مقاومت و گسترش بیداری اسلامی» انجام شده و در بخش نتیجه‌گیری آن آورده است که جبهه مقاومت و بیداری اسلامی دو متغیر کیفی و هم‌زمانی هستند که با یکدیگر رابطه مستقیم و کاملی دارند به طوری که کوچک‌ترین تغییر در جبهه مقاومت باعث تغییر در بیداری اسلامی و بالعکس خواهد شد. او اضافه کرده است که از بین دو متغیر فوق، جبهه مقاومت از اهمیت ویژه‌تری برخوردار است زیرا عامل مهمی در گسترش بیداری اسلامی محسوب می‌شود؛ بنابراین این جبهه می‌بایستی به‌دوراز هرگونه تعصب قومی، نژادی و مذهبی تقویت شود.

تحقیق دیگری در سال ۲۰۰۹ میلادی در دانشگاه کانزاس در مقطع کارشناسی ارشد توسط سمیه پاکدیل کسگین^۱ با عنوان «تکامل اسلام سیاسی در ترکیه (مقایسه برنامه‌های حزبی احزاب اسلامی در ترکیه)» انجام شده و محقق به‌منظور فهم مراحل مختلف اسلام سیاسی در ترکیه، سه حزب دموکرات، حزب رفاه و حزب عدالت و توسعه ترکیه را برای مطالعه انتخاب کرده سپس برنامه‌های حزبی آن‌ها و پیامدهای سیاست از منظر اسلام سیاسی مورد مطالعه و بررسی قرار داده و نتیجه‌گیری کرده است که اولاً در بین احزاب اسلامی ترکیه قرائت‌های مختلف از اسلام و نقش آن در اداره جامعه وجود دارد و ثانیاً اسلام در سیاست، در دهه ۱۹۸۰ میلادی بعد از کودتای نظامی نیز مشاهده شد. شورای نظامی ۸۳ - ۱۹۸۰ میلادی، اسلام را به‌عنوان یک ابزار برای مقابله با قدرت رو به رشد چپ دید؛ بنابراین شورا اسلام را به‌عنوان یک پاسخ در مقابل رفتار کمونیست‌ها و سیاست‌زدایی از مردم به کار گرفت.

تحقیق دیگری در سال ۲۰۱۰ میلادی در دانشگاه سالوه رگینا^۱ توسط امیلی جونز^۲ با عنوان «درگیری های سکولاریسم و اسلام در ترکیه» انجام شده و نتیجه گیری کرده است که حزب عدالت و توسعه، یک حزب اسلام گرای میانه است و اگر آن ها به کمک احزاب سیاسی سکولار قدرتمند، کنترل و متعادل شوند، این حزب می تواند توفیقات زیادی به دست آورد. این تاکتیک، به محافظه کاران اسلامی اجازه خواهد داد فرصتی برابر برای دستیابی به قدرت از طریق فرایندهای دموکراتیک به جای توسل به اسلام رادیکال داشته باشند. حزب عدالت و توسعه از این توانمندی برخوردار است که الگوی اسلام دارای همزیستی با دموکراسی سکولار چندحزبی باشد. او اضافه می کند که حزب عدالت و توسعه با مذهب مخالفتی ندارد؛ هرچند که آن را مبنای قانون گذاری قرار نداده است. با این حال، حزب عدالت و توسعه، نه به اسلام و نه به سکولاریسم متعهد نیست؛ و این می تواند اسلام گراهای محافظه کار را در حمایت از این حزب دلسرد نماید. عملکرد حزب عدالت و توسعه، نقش مهمی در آینده ترکیه ایفا خواهد کرد؛ همچنان که این حزب، یک اسلام سیاسی معتدل را که به وسیله مخالفان سکولار بالانس شده است، به نمایش می گذارد.

مقاله دیگری تحت عنوان «تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر اسلام گرایی در ترکیه» توسط جلال درخشه و سید مرتضی مفید نژاد در فصلنامه علمی - پژوهشی «پژوهشنامه انقلاب اسلامی»، سال اول، شماره ۲، بهار ۱۳۹۱ به چاپ رسیده و نتیجه گیری کرده اند که انقلاب اسلامی ایران در احیاء، هویت بخشی و سازمان دهی گروه های اسلام گرا در ترکیه تأثیر غیرمستقیم داشته و به نوعی حرکت اسلامی در این کشور را سرعت بخشیده است.

با توجه به بررسی های انجام شده، مطالعات صورت گرفته در حوزه بیداری اسلامی در ترکیه جملگی در تجزیه و تحلیل و تبیین وضع موجود بوده و عمدتاً به روش توصیفی تحلیلی صورت گرفته اند و پژوهشی که از منظر آینده پژوهی و سناریونویسی به بیداری اسلامی در ترکیه پرداخته باشد و راهبردهایی را برای مدیریت این تحولات به مجریان امور پیشنهاد کرده باشد، مشاهده نگردید. بنابراین، تحقیق حاضر از نظر روش و هدف تحقیق نو بوده و از نظر آینده پژوهی و سناریونویسی و ارائه راهبرد دارای نوآوری می باشد.

آینده‌پژوهی: آینده‌پژوهی فرایندی است که به پیش‌بینی چندین رویداد محتمل در آینده می‌پردازد. به بیانی دیگر، آینده‌پژوهی تلاشی است برای درک آنچه در آینده می‌تواند روی دهد یا باید روی دهد. آینده‌پژوهی، دانش و معرفتی است که چشم مردم را نسبت به رویدادها، فرصت‌ها و مخاطرات احتمالی آینده باز نگه می‌دارد و از ابهام‌ها، تردیدها و دغدغه‌های فرساینده می‌کاهد و توانایی انتخاب هوشمندانه جامعه و مردم را افزایش می‌دهد که بدانند به کجا می‌توانند بروند (آینده اکتشافی)، به کجا باید بروند (آینده هنجاری) و از چه مسیرهایی می‌توانند با سهولت بیشتری به آینده‌های مطلوب خود برسند. (مافی، ۱۳۹۰: ۳۴)

بیداری اسلامی: بیداری اسلامی اصطلاحی است که برای بیان جنبشی مبتنی بر آگاهی (نسبت به اصول رهایی‌بخش اسلام)، عمل سیاسی (اقدام برای تغییر شرایط موجود برای نیل به وضعیت مطلوب) و بر بنیاد اسلام‌خواهی (مبتنی بر اهمیت و اولویت عنصر تکلیف دینی بر منافع زودگذر پیرامونی) شکل گرفته و هدف از آن استقرار نوعی نظام سیاسی است. (افتخاری، ۱۳۹۱: ۲۹)

در بیان مقام معظم رهبری حضرت امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، «بیداری اسلامی یک حالت برانگیختگی و آگاهی در امت اسلامی است که درهم‌شکننده حصارهای استبداد و استکبار بوده و به تحولات و دگرگونی‌های بیرونی منجر شده است. بیداری اسلامی سخن از یک مفهوم نامشخص، مبهم و قابل تأویل و تفسیر نیست بلکه این مفهوم به معنای یک واقعیت خارجی مشهود و محسوس است که فضا را انباشته و قیام‌ها و انقلاب‌های بزرگی را پدید آورده است. بیداری مبارک اسلامی با غافلگیر کردن شیاطین منطقه‌ای و جهانی مهره‌های خطرناکی از جبهه دشمن را ساقط کرده اما لازم است با توکل بر خدا، درس‌آموزی از تجربیات تاریخ معاصر جهان اسلام و تکیه بر عقل، عزم و شجاعت، صحنه‌های هم‌چنان سیال تحولات منطقه را مدیریت کرد و به سرانجام رساند» (بیانات در اجلاس بیداری اسلامی، ۱۳۹۰/۰۶/۲۶)

در این تحقیق، تعریف مقام معظم رهبری حضرت امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی) مورد قبول و مبنای عمل محقق است.

سناریو: سناریو^۱ واژه‌ای است که در اصل از حوزه «هنرهای نمایشی» به دنیای آینده‌پژوهی راه یافته است. در تئاتر، «سناریو» به طرح کلی داستان اطلاق می‌شود و در فیلم به خلاصه و مجموعه یادداشت‌های متوالی که خط سیر رویدادها را به تصویر می‌کشد، سناریو می‌گویند. (فخرایی و کیقبادی، ۱۳۹۳: ۱۳)

سناریو ابزاری برای نظم بخشیدن به درک و تصور شخصی نسبت به محیط‌های بدیل آینده که تصمیم‌های آن شخص ممکن است در هرکدام از آن‌ها به وقوع بپیوندد، می‌باشد. به عبارت دیگر، سناریوها دسته‌ای از روش‌های سازمان‌یافته جهت تصور و تخیل مؤثر درباره آینده و وسیله‌ای برای کمک به یادگیری افراد هستند. (شوارتز، ۱۳۸۸: ۲۲۵)

منظور از سناریو در این تحقیق، آینده‌های محتمل و مطلوب پیش روی بیداری اسلامی در ترکیه است که بر اساس روندهای جاری، اقدامات و تصمیمات بازیگران (عوامل و نیروهای فعال در عرصه تحولات ترکیه) و نیز حوادث و رویدادهای مختلف سیاسی، اجتماعی، نظامی و... عرصه ترکیه ممکن است اتفاق بیافتد.

روند: جریان مستمر رویدادها یا به بیان دیگر جریان مستمر تغییرات را روند می‌گویند. روندها زنجیره مستمر رویدادهایی است که در طول زمان از گذشته تا آینده ادامه دارد و همین تداوم آن‌ها را قابل پیش‌بینی می‌کند. روندها هم وضعیت کنونی ما را مشخص می‌کنند و هم ما را از موقعیت احتمالی آینده باخبر می‌کنند. (فخرایی و دیگران، ۱۳۹۳: ۹۷). منظور از روندها در این تحقیق، آهنگ رشد و سیر تحولات و رویدادهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ... جامعه ترکیه است که در روند بیداری اسلامی (اعم از مثبت یا منفی) مؤثر است.

پیشران‌ها: پیشران‌ها نیروهایی هستند که بر پیامد رویدادها تأثیر دارند. به عبارت دیگر، پیشران‌ها عناصری هستند که باعث حرکت و تغییر در طرح اصلی سناریوها شده و سرانجام داستان‌ها را مشخص می‌کنند. (شوارتز، ۱۳۸۸: ۲۲۶). منظور از پیشران‌ها در این تحقیق، عوامل مهم سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، نظامی و ... هستند که بیشترین تأثیر را بر تحولات و رویدادهای

عرصه میدانی تحولات بیداری اسلامی در ترکیه داشته و به عبارت دیگر، بر برونداد سناریوها تأثیرات کلیدی دارند.

روش‌شناسی

نوع این تحقیق، کاربردی - توسعه‌ای بوده و روش تحقیق از نوع آمیخته (کمی و کیفی) است که به صورت موردی - زمینه‌ای و با رویکرد آینده‌پژوهی انجام شده است. در مبحث آینده‌پژوهی، محقق با استفاده از تکنیک روند نگاری و سناریونویسی به پیش‌بینی آینده‌های ممکن، محتمل و مطلوب پرداخته است.

روش گردآوری داده‌های کمی و کیفی شامل روش کتابخانه‌ای با استفاده از پرسشنامه بسته، مصاحبه باز و عمیق تا حد اشباع، کتاب‌های علمی و تخصصی و سایت‌های اینترنتی بوده و برای تجزیه و تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده از نرم‌افزار SPSS استفاده شده است.

در این پژوهش بر مبنای ادبیات تحقیق و مطالعات کتابخانه‌ای، برای تعیین عوامل مؤثر در آینده‌پژوهی بیداری اسلامی در ترکیه پرسشنامه‌ای تهیه گردید که پس از اثبات روایی و پایایی آن در بین جامعه نمونه تا حد اشباع نظری توزیع گردید. برای اثبات پایایی پرسشنامه‌ها از روش آلفای کرونباخ استفاده شد که بر اساس محاسبات صورت گرفته توسط نرم‌افزار SPSS این ضریب برای پرسشنامه‌ها بالاتر از ۰/۷۵ به دست آمد و پایایی آن‌ها مورد تأیید قرار گرفت. جامعه آماری مورد نظر این پژوهش شامل دو بخش می‌باشد: بخش اول، شامل اسناد و مدارک است که رویکرد کیفی پژوهش را مدنظر قرار می‌دهد. بخش دوم که به رویکرد کمی پژوهش می‌پردازد، خبرگان و صاحب‌نظرانی هستند که در حوزه تحولات ترکیه و نیز در حوزه بیداری اسلامی خبره و صاحب‌نظر هستند.

به دلیل ماهیت پژوهش و با توجه به تخصصی بودن موضوع آن و از طرفی محدود بودن تعداد خبرگان و صاحب‌نظران در حوزه مورد مطالعه در سطوح کشوری، لشکری و دانشگاهی، جامعه آماری این پژوهش به تعداد ۴۵ نفر برآورد گردید که چون زیر ۱۰۰ نفر است و لذا حجم جامعه

نمونه بر حجم جامعه آماری منطبق است و لذا ۴۰ نفر به صورت اشباعی هدفمند انتخاب شدند؛ بنابراین روش نمونه‌گیری این تحقیق، اشباعی هدفمند (تا حد اشباع نظری) می‌باشد. پرسشنامه‌ها پس از توزیع، جمع‌آوری شده و مورد بهره‌برداری و تجزیه و تحلیل قرار گرفتند؛ همچنین در تجزیه و تحلیل داده‌ها از الگوی شبکه جهانی کسب و کار پیتر شوارتس (GBN) استفاده شده است.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق

در این تحقیق ابتدا بازیگران، روندها، عدم قطعیت‌های استخراج‌شده در بخش ادبیات نظری تحقیق در رابطه با بیداری اسلامی در ترکیه در جلسه خبرگی با شرکت ۱۲ نفر از خبرگان این حوزه مورد بحث و بررسی قرار گرفته و عوامل، مؤلفه‌ها و شاخص‌های متناظر آن‌ها جمع‌بندی گردید. سپس مبتنی بر عوامل، مؤلفه‌ها و شاخص‌ها سؤالاتی برای کسب نظر جامعه نمونه در قالب پرسشنامه بسته تهیه و تا حد اشباع نظری در بین ۴۵ نفر جامعه خبره نمونه توزیع گردید. از مجموع ۴۵ پرسشنامه توزیع‌شده، ۴۲ پرسشنامه دریافت شد که با توجه به بررسی انجام‌گرفته، ۲ پرسشنامه رد و نهایتاً داده‌های ۴۰ پرسشنامه مبنای تحلیل قرار گرفت.

الف - کنشگران (بازیگران) عرصه تحولات ترکیه

بر اساس نتایج به‌دست‌آمده از پرسشنامه‌ها، بازیگران عرصه تحولات این کشور شامل: کنشگران داخلی (قومی - مذهبی، احزاب سیاسی، گروه‌ها، سازمان‌ها و نهادها)، کنشگران منطقه‌ای و کنشگران فرا منطقه‌ای می‌باشد که در جدول ذیل آمده است:

جدول ۱: میانگین و رتبه بازیگران و کنش‌گران صحنه تحولات ترکیه و میزان اهمیت آن‌ها

ردیف	سطح اثرگذاری	عنوان کنشگر	میزان اهمیت کنشگر (بازیگر)	نوع همسویی با ج.ا. ایران	رتبه میزان اهمیت	آزمون فریدمن
۱	کنشگران داخلی	کردها	۳,۵۱	۱,۸۷	۵,۷	تفاوت معنی‌دار است
۲		علویان	۲,۹۲	۲,۷۴	۴,۰۹	
۳		حنفی‌ها	۲,۹	۱,۴۹	۴,۰۸	
۴		شیعیان	۲,۷۹	۳	۳,۸۸	
۵		شافعی‌ها	۲,۷۴	۲,۲۶	۳,۷۱	
۶		طریقت‌ها	۲,۷۷	۱,۹۷	۳,۶۸	
۷		سلفی‌ها و وهابی‌ها	۲,۴۶	۱	۲,۸۸	
۸	احزاب سیاسی	عدالت و توسعه	۳,۸۷	۲,۴۴	5,5	تفاوت معنی‌دار است
۹		جمهوری‌خواه خلق	۳,۳۶	۱,۳۸	۴,۴۱	
۱۰		دموکراتیک خلق‌ها نماینده	۳	۱,۴۶	۳,۶۶	

ردیف	سطح اثرگذاری	عنوان کنشگر	میزان اهمیت کنشگر (بازیگر)	نوع همسویی با ج.ا. ایران	رتبه میزان اهمیت	آزمون فریدمن
۱۱		حرکت ملی	۲,۹۲	۱,۲۳	۳,۴۲	تفاوت معنی‌دار است
۱۲		سعادت	۲,۳۶	۲,۸۷	۲,۰۵	
۱۳		حزب وطن	۲,۲۸	۲,۵۶	۱,۹۵	
۱۴	گروه‌ها	جنبش فتح‌الله گولن	۳,۳۶	۱,۴۱	۳,۴۴	تفاوت معنی‌دار است
۱۵		نو عثمانی‌ها	۳,۱۵	۱,۳۱	۲,۹۸	
۱۶		کمالیست‌ها	۳,۱	۱,۱۳	۲,۹۴	
۱۷		لایک‌ها	۳,۰۵	۱,۲۱	۲,۸۴	
۱۹		دولت	۳,۲۹	۲,۲۱	۴,۵۳	
		ارتش و نظامیان	۳,۴۹	۱,۲۸	۳,۶۸	
		سازمان امنیت ترکیه (میت)	۳,۵۱	۱,۱۸	۳,۷۴	
۲۱	سازمان‌ها و نهادها	رسانه‌های جمعی	۳,۴۱	۱,۳۳	۳,۴۲	تفاوت معنی‌دار است
۲۲		پ ک ک	۳,۳۳	۱,۴۱	۳,۲۲	
۲۳		بخش خصوصی	۲,۹۷	۲	۲,۴۱	
۲۴						
۲۵	کنش‌گران منطقه‌ای	جمهوری اسلامی ایران	۳,۵۵	۲,۴۶	۸,۳	تفاوت معنی‌دار است
۲۶		عربستان سعودی	۳,۳۵	۱,۲۳	۷,۴۶	
۲۷		سوریه	۳,۱۸	۲,۶۹	۶,۷۴	
۲۸		عراق	۳,۱	۲,۷۲	۶,۴۱	
۲۹		قطر	۳,۰۵	۱,۶۴	۶,۱۴	
۳۰		مصر	۳,۰۵	۱,۴۴	۶,۰۴	
۳۱		امارات	۲,۸۵	۱,۰۵	۵,۲۸	
۳۲		یونان	۲,۸۳	۱,۹	۵,۱۸	
۳۳		آذربایجان	۲,۸۳	۱,۳۸	۵,۰۸	
۳۴		قبرس	۲,۸۳	۱,۸۵	۵,۰۴	
۳۵		ارمنستان	۲,۶۵	۲,۰۸	۴,۳۵	
۳۶	کنش‌گران فرا منطقه‌ای	روسیه	۳,۶	۲,۵۵	۲,۶۸	تفاوت معنی‌دار است
۳۷		آمریکا	۳,۴۶	۰	۲,۵۹	
۳۸		اروپا	۳,۵۳	۰	۲,۴۸	
۳۹		رژیم صهیونیستی	۴,۰۳	۰	۲,۲۶	

ب - روندهای حاکم بر عرصه تحولات ترکیه

در این تحقیق با استناد بر مطالعات نظری و ادبیات تحقیق و همچنین مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته، فهرستی از روندها استخراج گردید و سپس در معرض قضاوت خبرگان قرار گرفت که نتایج آن در جدول ۲ آمده است:

جدول ۲: روندهای مؤثر بر تحولات ترکیه

رتبه احتمال وقوع روندها	روند	ردیف
۱۷,۶۱	افزایش محبوبیت و نفوذ احزاب اسلام‌گرا در میان مردم	۱
۱۷,۴۶	به قدرت رسیدن اسلام‌گرایان و کسب کرسی‌های مجلس، دولت و ریاست جمهوری	۲
۱۷,۰۹	سرنوشت، قدرت و جایگاه جریان مقاومت (ایران، حزب‌الله لبنان، سوریه، عراق و ...) در منطقه	۳
۱۵,۴۸	مخالفت با آمریکا و رژیم صهیونیستی در میان مردم ترکیه	۴
۱۴,۵۴	مخالفت با آمریکا و رژیم صهیونیستی در میان نخبگان ترکیه	۵
۱۴,۵۸	بحث روسیه، ایران، سوریه و عراق	۶
۱۴,۱۱	سیاست نگاه به شرق و توجه به جهان اسلام در میان مردم، نخبگان و احزاب سیاسی ترکیه	۷
۱۲,۶۵	دخالت و نقش‌آفرینی کنشگران خارجی (آمریکا و غرب) در تحولات ترکیه	۸
۱۲,۲۲	رشد اقتصادی ترکیه	۹
۱۲,۰۷	مسئله کردها در منطقه (عراق، سوریه، ترکیه، ایران)	۱۰
۱۱,۲	افزایش نفوذ منطقه‌ای ترکیه	۱۱
۱۰,۹۱	ترویج اسلام اجتماعی (غیرسیاسی) از سوی جریان گولن	۱۲
۱۰,۴۸	افزایش ارتباط میان ترکیه و ارتجاع عرب (عربستان، قطر و امارات)	۱۳
۱۰,۱۱	پیوندهای استراتژیک میان ترکیه و آمریکا و رژیم صهیونیستی	۱۴
۵,۹	روابط جریان اسلام‌گرای حاکم ترکیه با اخوان	۱۵
۹,۲	ورود علویان به عرصه سیاست ترکیه	۱۶
۹,۰۲	همگرایی ترکیه با روسیه	۱۷
۸,۰۲	ترویج ملی‌گرایی و تفکر پان‌ترکیسم در میان مردم ترکیه	۱۸
۷,۵	دخالت ارتش در سیاست و انجام کودتا	۱۹

ج - عدم قطعیت‌ها

جدول ۳: عدم قطعیت‌های موجود در محیط ترکیه

رتبه عدم قطعیت	عدم قطعیت	ردیف
۱۳,۷۶	تداوم حاکمیت اسلام‌گرایان در ترکیه به رهبری حزب عدالت و توسعه	۱
۱۲,۸۵	مسئله کردها در منطقه	۲
۱۱,۶۵	میزان قدرت و رشد اقتصادی ترکیه	۳
۱۱,۲۹	مسئله سوریه	۴

ردیف	عدم قطعیت	رتبه عدم قطعیت
۵	سرنوشت بحران‌های منطقه‌ای در عراق، سوریه، لیبی، یمن و بحرین	۱۰,۸۴
۶	پیمان استراتژیک ترکیه با آمریکا و رژیم صهیونیستی	۱۰,۵۶
۷	کودتای ارتش و لائیک‌ها علیه دولت	۱۰,۴۵
۸	نوع و میزان تعامل با ایران	۹,۹۱
۹	عضویت در اتحادیه اروپا	۹,۸۲
۱۰	سرنوشت مسئله فلسطین و نوع موضع‌گیری کشورهای عربی در قبال آن	۹,۲۱
۱۱	نقش و نفوذ جریان گولن در آینده ترکیه	۸,۶۴
۱۲	اخوانی‌گرایی در ترکیه	۸,۶۲
۱۳	فعالیت‌های سیاسی - مذهبی علویان ترکیه	۷,۶
۱۴	اخوانی‌گرایی در منطقه (غرب آسیا)	۷,۵۱
۱۵	نوع و میزان تعامل با عراق	۷,۳۱
۱۶	میزان نفوذ و گسترده‌گی تفکر نئوعثمانی‌گرایی در میان ترک‌ها	۷,۳
۱۷	نوع و میزان تعامل با قطر	۷,۰۶
۱۸	نوع و میزان تعامل با عربستان	۶,۶

بر اساس جدول فوق، عدم قطعیت کلیدی مؤثر بر تحولات ترکیه عبارت است از شاخص تداوم حاکمیت اسلام‌گرایان در ترکیه به رهبری حزب عدالت و توسعه که دارای بالاترین میانگین و رتبه و شاخص نوع و میزان تعامل با عربستان پایین‌ترین میانگین و رتبه را به‌عنوان یک عدم قطعیت دارد. رتبه سایر عدم قطعیت‌ها به ترتیب رتبه آن‌ها در جدول فوق ارائه شده است. با تحلیل جدول بازیگران، روندها و عدم قطعیت‌ها، ۴ دسته عامل اصلی تأثیرگذار در محیط ترکیه شناسایی شدند که عبارت‌اند از:

- ۱- میزان اقتدار و موفقیت‌های حزب عدالت و توسعه (AKP)
 - ۲- اسلام ناب (فرهنگ انقلاب اسلامی در ترکیه)
 - ۳- موقعیت مخالفان (حزب جمهوری‌خواه خلق): به عبارت روشن‌تر، پیروزی لائیک‌ها
 - ۴- عمل و اقدام غرب (آمریکا، اروپا و رژیم صهیونیستی)؛ به عبارت بهتر، تأثیر سیاست‌ها و فعالیت‌های غرب در شرایط و تصمیمات مهم حاکمیتی ترکیه
- از تقاطع عوامل فوق، فضای سناریویی شکل گرفت که ۱۲ وضعیت مختلف را در برابر ما به تصویر می‌کشد.

جدول ۴: تحلیل آینده‌های بدیل بیداری اسلامی در ترکیه

ردیف	اسلام انقلابی	احزاب	رویکرد غرب	استعداد وقوع	مطلوبیت	نام سناریو
۱	احساسی	AKP قوی	تعاملی	دارد	۸	اسلام‌گرایی اردوغانی مستقر
۲	احساسی	AKP قوی	تقابلی	دارد - کم	۷	اسلام‌گرایی اردوغانی مستقر
۳	احساسی	AKP ضعیف	تعاملی	دارد - کم	۴	اسلام‌گرایی اردوغانی شکننده
۴	احساسی	AKP ضعیف	تقابلی	دارد	۳	اسلام‌گرایی اردوغانی شکننده
۵	احساسی	حاکم شدن سکولارها	تعاملی	دارد	۱۰ بدترین	انزوای اسلام‌گرایی
۶	احساسی	حاکم شدن سکولارها	تقابلی	ندارد	_____	
۷	معرفتی	AKP قوی	تعاملی	دارد	۶	بیداری اسلامی زیر سایه
۸	معرفتی	AKP قوی	تقابلی	دارد	۵	بیداری اسلامی زیر سایه
۹	معرفتی	AKP ضعیف	تعاملی	دارد بسیار کم	۲	بیداری اسلامی ضعیف
۱۰	معرفتی	AKP ضعیف	تقابلی	دارد کم	۱ مطلوب	طلوع بیداری اسلامی
۱۱	معرفتی	حاکم شدن سکولارها	تعاملی	دارد بسیار کم	۹	بیداری اسلامی شکننده
۱۲	معرفتی	حاکم شدن سکولارها	تقابلی	ندارد	_____	

نتیجه بررسی و تجزیه و تحلیل جداول فوق نشان می‌دهد که با ادغام وضعیت‌های مشابه در جدول فوق، ۵ سناریو در محیط بیداری اسلامی در ترکیه متصور است که عبارت‌اند از:

سناریوی شماره (۱): «اسلام‌گرایی اردوغانی مستقر» است که برآیند حاصل از غلبه اسلام‌گرایان حزب عدالت و توسعه در محیط داخلی ترکیه بر نیروهای مخالف اسلام‌گرایی است. در این وضعیت، سطح آگاهی‌های سیاسی و دینی مردم سطحی بوده و نوع رفتار و واکنش‌های آن‌ها در مسائل و موضوعات مختلف سطحی بوده و بیشتر ناشی از احساسات و غرور ملی و اسلامی است و معرفت دینی و سیاسی در مردم چندان عمق پیدا نکرده است. مردم به شدت تحت تأثیر رسانه‌ها و اقدامات ظاهری احزاب و گروه‌ها هستند و در عین حال روحیه مذهبی و اسلام‌خواهی آن‌ها بالاست و حوادث پیرامونی و منطقه‌ای نظیر حوادث فلسطین و سایر نقاط جهان اسلام نیز این حس را

تقویت کرده است. در چنین شرایطی حزب اسلام‌گرای اردوغان با شعارهای اسلامی و همسو با مطالبات مردم روی کار می‌آید و حاکمیت را به دست می‌گیرد و اقتدار بالایی را کسب می‌کند. وضعیت احزاب رقیب به‌ویژه لائیک‌ها که مهم‌ترین مخالفان اسلام‌گرایان را تشکیل می‌دهند بسیار ضعیف بوده و قادر به رقابت جدی با اسلام‌گرایان حزب عدالت و توسعه نیستند و حتی با ائتلاف نیز نمی‌توانند به قدرت برسند. در این وضعیت، غرب نیز استیلا و دست برتر اسلام‌گرایان حزب عدالت و توسعه در تصاحب قدرت را پذیرفته و رویکرد تعاملی با آن برقرار کرده است. با توجه به مجموعه شرایط مذکور، این سناریو که تا حدودی روایت گر شرایط گذشته و امروز ترکیه و به‌ویژه اسلام‌گرایان حزب عدالت و توسعه است، نام «اسلام‌گرایی اردوغانی مستقر» بر آن اطلاق شده است.

سناریوی شماره (۲): «اسلام‌گرایی اردوغانی شکننده»: این سناریو حاصل قدرت گرفتن حزب عدالت و توسعه در عرصه‌های داخلی است اما باگذشت زمان و سیاست‌های اشتباه اردوغان و فعالیت‌های رسانه‌ای مخالفان، محبوبیت حزب کاهش پیدا کرده و در وضعیت هشدار قرار گرفته است. در این وضعیت، مخالفان لائیک به‌شدت فعال هستند، غرب نیز رویکرد تقابلی نسبت به اسلام‌گرایان حزب عدالت و توسعه گرفته است. سطح آگاهی و معرفتی مردم در این وضعیت سطحی بوده و کنشگری‌های آن‌ها در عرصه‌های مختلف و زمان‌های متفاوت ناشی از ضعف آن‌ها در تحلیل مسائل به‌ویژه تحت تأثیر رسانه‌هاست؛ بنابراین، وضعیت توصیف‌شده به شرایط ناپایدار و شکننده‌ای را پیش روی حزب عدالت و توسعه قرار می‌دهد که ما در این تحقیق اسم آن را «اسلام‌گرایی اردوغانی شکننده» نام‌گذاری کرده‌ایم.

سناریوی شماره (۳): «انزوای اسلام‌گرایی»: است که برآیند حاصل از غلبه لائیک‌ها و مخالفان اسلام‌گرایی به رهبری حزب جمهوری‌خواه خلق بر اسلام‌گرایان حزب عدالت و توسعه و تصاحب قدرت از دست آن‌ها می‌باشد. با این رویداد، چون نیروهای اسلام‌گرا موفق به کسب اکثریت آرا نمی‌شوند و از عرصه سیاسی به کشور به حاشیه رانده می‌شوند، لذا این دوره را می‌توان عصر انزوای اسلام‌گرایان نامید. این سناریو، بدترین سناریوی ممکن در خصوص بیداری اسلامی در ترکیه است که همه دستاوردهای گذشته اسلام‌گرایان تا حدود زیادی به هدر می‌رود.

سناریوی شماره (۴): «سناریوی «بیداری اسلامی زیر سایه»: است که به گسترش و تعمیق آگاهی‌های سیاسی و معرفت دینی مردم ترکیه متأثر از گفتمان انقلاب اسلامی اشاره می‌کند اما درعین حال حکومت

در دست حزب عدالت و توسعه است؛ احزاب لائیک نیز فعال هستند اما قادر به غلبه بر اسلام‌گرایان نیستند، غرب و آمریکا نیز با توجه به شرایط و واقعیت‌های میدانی، رویکرد تعاملی با اسلام‌گرایان دارد و از شدت عمل در خصوص آن‌ها خودداری می‌کند.

سناریوی شماره (۵): سناریوی «باز طلوع بیداری اسلامی» است که در این وضعیت نیز معرفت دینی و سیاسی مردم که متأثر از گفتمان انقلاب اسلامی است، بالا رفته و در عین حال احزاب سیاسی نظیر حزب عدالت و توسعه نیز در ضعف به سر می‌برند. در این سناریو احزاب لائیک نیز فعال هستند اما همانند وضعیت قبل، قادر به غلبه بر اسلام‌گرایان نیستند، غرب و آمریکا نیز با توجه به شرایط و واقعیت‌های میدانی، رویکرد تقابلی با اسلام‌گرایان دارد و سعی می‌کند با توجه به ضعف‌های حزب اسلام‌گرای عدالت و توسعه، با اعمال فشار بر آن، ضربه نهایی را وارد آورده و اسلام‌گرایان را از قدرت ساقط نماید. در این وضعیت، با توجه به سطح شعور و آگاهی مردم که متأثر از گفتمان انقلاب اسلامی و استکبارستیزی است، زمینه برای تولد احزاب اسلامی با هویت‌های پررنگ اسلامی مهیا است و از این نظر، استقرار حکومت اسلامی در ترکیه را در ذهن‌ها تداعی می‌کند. لذا این سناریو، سناریوی باز طلوع بیداری اسلامی نام‌گرفته است. این سناریو، سناریوی مطلوب جمهوری اسلامی ایران است.

سناریوهای شگفتی‌ساز: علاوه بر ۵ سناریوی اصلی که در بالا از آن‌ها نام‌برده شد، ۲ سناریو هم وجود دارند که احتمال وقوع آن‌ها کم است، ولی باین حال منتفی نیست به طوری که اگر اتفاق بیفتند، شگفتی‌ساز شده و باعث تغییرات اساسی و بنیادین در محیط ترکیه و جریان بیداری اسلامی خواهند شد. این دو سناریو عبارت‌اند از:

۱ - بیداری اسلامی ضعیف: در این سناریو آگاهی‌های دینی و سیاسی مردم متأثر از گفتمان انقلاب اسلامی و اسلام ناب بوده و از سوی دیگر، حزب عدالت و توسعه به‌عنوان مهم‌ترین حزب اسلام‌گرای حاکم در ترکیه در حالت ضعف قرار دارد. نوع رویکرد آمریکا، غرب و رژیم صهیونیستی نیز تعاملی است. با توجه به اینکه احتمال وقوع این ۳ نوع وضعیت بسیار کم بوده و از عدم قطعیت بالایی برخوردار است، لذا این وضعیت به‌عنوان سناریوی شگفتی‌ساز پیش‌بینی می‌گردد.

۲ - بیداری اسلامی شکننده: در این سناریو هم مثل سناریوی قبلی، آگاهی‌های دینی و سیاسی مردم متأثر از گفتمان انقلاب اسلامی و اسلام ناب است؛ باین‌وجود لائیک‌ها به قدرت رسیده‌اند که

احتمال وقوع این امر بسیار کم بوده ولی منتفی نمی‌باشد. از سوی دیگر، آمریکا و غرب نیز رویکرد تعاملی با لائیک‌ها برقرار نموده است. نظر به عدم قطعیت بالای این سناریو، جزو سناریوهای شگفتی‌ساز پیش‌بینی می‌گردد.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

الف - نتیجه‌گیری:

نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که در افق ۱۰ سال آینده، ۵ سناریوی اصلی در آینده بیداری اسلامی در ترکیه متصور است که به ترتیب احتمال وقوع عبارت‌اند از: سناریوی «اسلام‌گرایی اردوغانی مستقر»، سناریوی «اسلام‌گرایی اردوغانی شکننده»، سناریوی «انزوای اسلام‌گرایی»، سناریوی «بیداری اسلامی زیر سایه» و سناریوی «باز طلوع بیداری اسلامی».

همچنین دو سناریوی شگفتی‌ساز وجود دارند که احتمال وقوع آن‌ها بسیار کم است اما اگر اتفاق بیافتند، تأثیرات مهمی در عرصه ترکیه به‌جای خواهند گذاشت. این دو سناریوی شگفتی‌ساز عبارت‌اند از: سناریوی «بیداری اسلامی ضعیف» و سناریوی «بیداری اسلامی شکننده».

باملاحظه جمیع جوانب و با در نظر گرفتن زمان و احتمال وقوع سناریوهای دیگر، می‌توان گفت که در وضعیت کنونی مطلوب‌ترین سناریو برای جمهوری اسلامی ایران در بحث بیداری اسلامی در ترکیه، سناریوی اول یعنی «اسلام‌گرایی اردوغانی مستقر» است تا در پرتو آن بتوان هم از تضعیف اسلام‌گرایان و روی کار آمدن لائیک‌ها جلوگیری کرد و هم بیداری اسلامی حقیقی و مدنظر جمهوری اسلامی ایران را در سنوات آینده و در فرصت مناسب رقم زد تا در نهایت به سناریوی آرمانی جمهوری اسلامی ایران که همانا باز طلوع بیداری اسلامی در آن کشور است، رسید.

ب - پیشنهادها:

۱ - حمایت متوازن از دولت اسلام‌گرای ترکیه (حزب عدالت و توسعه) به‌منظور جلوگیری از تضعیف اسلام‌گرایان در محیط داخلی ترکیه و ممانعت از روی کار آمدن لائیک‌ها و نیز جلوگیری از قدرت‌گیری بیش‌ازحد آن‌ها در عرصه داخلی و خارجی و در نتیجه تقابل با جمهوری اسلامی ایران و همراهی با سیاست‌های آمریکا و رژیم صهیونیستی.

- ۲ - حمایت، تشویق و ترغیب دولت ترکیه به مقاومت و ایستادگی در مقابل آمریکا و صهیونیسم به منظور افزایش فاصله آن‌ها از نظام سلطه و نزدیکی آن‌ها به جمهوری اسلامی ایران و در نتیجه تحرک بخشیدن به بیداری اسلامی در ترکیه.
- ۳ - تقویت اسلام‌خواهی و بیداری اسلامی مردم ترکیه از طریق بالا بردن روحیه ضد استکباری آن‌ها و انجام عملیات روانی گسترده علیه آمریکا و رژیم صهیونیستی با محوریت موضوع فلسطین و جنایات آن‌ها در جهان اسلام.
- ۴ - استفاده از ظرفیت دیپلماسی رسمی در گسترش روابط همه‌جانبه با دولت اسلام‌گرای ترکیه به منظور ایجاد فضای مناسب تقویت همکاری‌های همه‌جانبه در ابعاد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، نظامی و امنیتی.
- ۵ - تقویت و توسعه دیپلماسی عمومی با مردم ترکیه با استفاده از بسترهای فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی و فعال نمودن نهادهای مردمی و غیردولتی ج.ا.ا در ترکیه (نظیر مراکز و مؤسسات فرهنگی اجتماعی، مرکز تقریب مذاهب، رایزنان فرهنگی، اتاق‌های بازرگانی، امور مساجد، سازمان گردشگری و ...)
- ۶ - ایجاد ارتباط بین علمای دینی جمهوری اسلامی ایران و رؤسای طریقت‌های دینی ترکیه از طریق ارتباطات چهره به چهره، برگزاری گردهمایی‌های دینی و نشست‌های تقریب مذاهب، کرسی‌های آزاداندیشی و ... با تکیه بر مشترکات دینی و مذهبی و با کمک وزارت امور خارجه، رایزنان فرهنگی، مجمع جهانی تقریب مذاهب، مجمع جهانی بیداری اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه و ...
- ۷ - بهره‌گیری از فرصت ماه محرم و ایام عزاداری تاسوعا و عاشورای حسینی و پیاده‌روی اربعین به منظور گسترش فرهنگ اهل‌بیت و اسلام ناب محمدی و گفتمان انقلاب اسلامی و نزدیک کردن جامعه شیعیان، علویان و سنی‌های ترکیه به یکدیگر.

منابع

- امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، "مجموعه بیانات"، قابل دسترسی در: WWW.Khamenei.ir

الف - منابع فارسی:

- افتخاری، اصغر، (۱۳۹۱)، "بیداری اسلامی در نظر و عمل"، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، تهران
- امام جمعه زاده، سید جواد، رهبر قاضی، محمود رضا، محمود اوغلی، رضا (۱۳۸۹)، "چرخش گفتمانی در استراتژی‌های اسلام‌گرایان در ترکیه و علل آن"، فصلنامه آفاق امنیت، شماره سال سوم، شماره ۶، دانشگاه جامع امام حسین (علیه السلام)، تهران
- پورقیومی، ایوب (۱۳۹۲)، "راهبردهای تحقق خاورمیانه اسلامی، با تأکید بر بیداری اسلامی"، دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشکده دفاع ملی، تهران
- درخشه، جلال، مفید نژاد، سید مرتضی (۱۳۹۱)، "تأثیر انقلاب اسلامی ایران بر اسلام‌گرایی در ترکیه"، فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهشنامه انقلاب اسلامی، سال اول، شماره ۲، تهران
- سعید محمدی، رضا (۱۳۹۰)، "تأثیر بیداری اسلامی بر انسجام اسلامی و امنیت جمهوری اسلامی ایران"، دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشکده امنیت ملی، تهران
- شریفی، شهاب (۱۳۹۵)، "تدوین راهبردهای دفاعی امنیتی جمهوری اسلامی ایران در منطقه آسیای جنوب غربی با رویکرد جبهه مقاومت و گسترش بیداری اسلامی"، دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشکده دفاع ملی، تهران
- شوارتز، پیتر (۱۳۸۸)، "هنر دورنگری"، ترجمه عزیز علیزاده، مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری دفاعی، تهران
- فخرایی، مرضیه، کقبادی، مرضیه (۱۳۹۳)، "نگاهی به روش‌های آینده‌پژوهی"، انتشارات آینده‌پژوه، تهران
- مافی، فرزانه (۱۳۹۰)، "پژوهشی در حوزه آینده‌پژوهی"، پژوهشکده تحقیقات راهبردی، تهران
- مطالعه گروهی دانشجویان دوره بیستم دفاع ملی دانشگاه عالی دفاع ملی (۱۳۹۴)، "تأثیر فرصت‌ها و تهدیدات ناشی از بیداری اسلامی بر سیاست‌های دفاعی - امنیتی جمهوری اسلامی ایران"، دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشکده دفاع ملی، تهران

ب - منابع انگلیسی:

- Pakdil Kesgin, Sumeyye (2009), The Evolution of Political Islam in Turkey: Comparing Party Programs of 'Islamic' Parties in Government. Submitted to the graduate degree program in International Studies and the Graduate Faculty of the University of Kansas in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts.
- Emily Jones, (2010), The Conflicts of Secularization and Islam in Turkey, Salve Regina University, emily.jones@salve.edu